

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСТКОНФЛІКТНИХ СУСПІЛЬСТВ: ДОСВІД КРАЇН КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

Ірина ГУДЗЕЛЯК

*Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна
irynd.hudzelyak@lnu.edu.ua*

Анотація:

У статті показано демографічні втрати держав колишньої Югославії у війнах 1990-х років та проаналізовано тенденції повоєнного демографічного розвитку Хорватії, Боснії і Герцеговини, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії, Словенії та частково визнаної держави Косово. До початку воєн в цих країнах в основному завершився другий демографічний перехід, рівень народжуваності наблизився до середньоєвропейського значення. Суттєвого скорочення сумарного коефіцієнта народжуваності в країнах Балканського регіону упродовж збройних конфліктів не було. Лише в Косово та Боснії і Герцеговині виявлено помітне зниження кількості народжених унаслідок великих міграційних втрат репродуктивних когорт. Вплив війни проявився у пришвидшеній трансформації повікової народжуваності, відбувалося зниження ранньої народжуваності на тлі постаріння материнства. Встановлено, що у поствоєнних суспільствах Балканського регіону, за винятком Сербії, не простежувалося компенсаційного зростання народжуваності. Рівень народжуваності в країнах колишньої Югославії змінювався синхронно з тими європейськими державами, які пережили глибокі економічні кризи, або геополітичні перетворення, зокрема вступили до ЄС. Досліджено структурно-демографічні трансформації у постконфліктних суспільствах. Виявлено, що під час війни темпи зниження частки дитячого населення і темпи демографічного старіння були вищими від середньоєвропейських. Довгострокова динаміка вікового складу населення сучасних постконфліктних країн колишньої Югославії не відрізняється за головними параметрами від інших країн Європи. Встановлено, що головним фактором скорочення кількості населення регіону є вимушена зовнішня міграція. Найбільша питома вага емігрантів від чисельності постійного населення є в Косово та Боснії і Герцеговині. В цих країнах нерозв'язані етнополітичні проблеми дестабілізують загалом розвиток суспільства, негативно впливають на процеси природного відтворення та виступають стримуючим чинником повернення мігрантів. З урахуванням аналогій постконфліктних суспільств Балканського регіону, а також беручи до уваги кризові параметри демографічної ситуації до повномасштабної війни 2022 року, побудовано сценарії демографічного розвитку України. Вони обумовлені виключно ймовірними міграційними тенденціями. Оптимістичний і песимістичний сценарії демографічного розвитку України визначаються низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. Надано рекомендації щодо засадничих принципів політики рееміграції українських біженців.

Ключові слова: населення, демографічний розвиток, вікова структура, міграції, війна, постконфліктне суспільство.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF POST-CONFLICT SOCIETIES: THE EXPERIENCE OF THE COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA

Iryna HUDZELYAK

*Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine
irynd.hudzelyak@lnu.edu.ua*

Abstract:

The article shows the demographic losses of the states of the former Yugoslavia in the wars of the 1990s and analyzes the trends of the post-war demographic development of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, North Macedonia, Slovenia, and the partially recognized state of Kosovo. Before the start of the wars, the second demographic transition was largely completed in these countries, and the birth rate approached the average European value. There was no significant reduction in the total birth rate in the countries of the Balkan region during armed conflicts. Only in Kosovo and Bosnia and Herzegovina, there was a noticeable decrease in the number of births due to large migratory losses of reproductive cohorts. The impact of the war was manifested in the accelerated transformation of the age-related birth rate, there was a decrease in the early birth rate against the background of an aging motherhood. It was established that in the post-war societies of the Balkan region, except Serbia, there was no compensatory increase in the birth rate. The birth rate in the countries of the former Yugoslavia changed synchronously with those European states that experienced deep economic crises or geopolitical transformations, in particular, joined the EU. Structural and demographic transformations in post-conflict societies are studied. It was found that during the war, the rate of decline in the share of the child population and the rate of demographic aging were higher than the European average. The long-term dynamics of the age structure of the population of the modern post-conflict countries of the former Yugoslavia do not differ in the main parameters from other European countries. It was established that the main factor in reducing the population of the region is forced external migration. The largest specific weight of emigrants from the number of permanent population is in Kosovo and Bosnia and Herzegovina. In these countries, unresolved ethnopolitical problems destabilize the development of society in general, negatively affect the processes of natural reproduction, and act as a deterrent to the return of migrants. Taking into account the analogies of the post-conflict societies of the Balkan region, as well as taking into account the crisis parameters of the demographic situation before the full-scale war of 2022, the scenarios of the demographic development of Ukraine are built. They are due exclusively to probable migration trends. Optimistic and pessimistic scenarios of the demographic development of Ukraine are determined by several external and internal factors. Recommendations regarding the basic principles of the policy of re-emigration of Ukrainian refugees have been provided.

Key words: population, demographic development, age structure, migrations, war, post-conflict society.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.19-29>

UDC: [911.3:314.116](497.1-021.68)"199"

Вступ. Повномасштабне вторгнення росії до України, яке розпочалось 24 лютого 2022 року, спровокувало найбільшу після Другої світової війни вимушену міграцію населення, десятки тисяч людей загинули і зникли безвісти. Югославія у 1991–2001 роках пережила аналогічні тенденції – збройні конфлікти, етнічні чистки, масові вбивства, концентраційні табори, депортації, потоки біженців та внутрішньо переселених осіб.

Війна, безумовно, вплине на подальший демографічний розвиток України, а це визначатиме можливості відновлення держави. Важливо передбачити ймовірні тенденції демографічної і міграційної поведінки населення України у поствоєнний період. Для цього необхідно вивчити тенденції демографічних трансформацій постконфліктних суспільств на території Європи. Історичний досвід держав колишньої Югославії є важливим для України навіть попри слабку подібність умов, які склались у 1990-х роках на Балканському півострові та у 2014 і 2022 роках в Україні.

Метою дослідження є аналіз тенденції повоєнного демографічного розвитку держав колишньої Югославії – Хорватії, Боснії і Герцеговини, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії, Словенії, а також частково визнаної держави Косово, побудова сценаріїв демографічного розвитку України з урахуванням аналогій постконфліктних суспільств Балканського регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Достовірної емпіричної бази демографічного розвитку в повоєнний період розвинених країн, де уже відбувся демографічний перехід до сучасного типу відтворення, немає, за винятком країн колишньої Югославії. Після встановлення миру в регіоні з'явилося ряд наукових праць, які присвячені демографічним втратам у війні та особливостям вимушеної міграції. Комплексну оцінку статистики людських втрат країн світу у війнах і конфліктах у ХХ–ХХІ століттях, у тому числі Югославії, а також кількісний аналіз вимушеної міграції проведено О. Лавером (Laver, 2014, 2018). Автор на основі різних джерел інформації виводить усереднені результати прямих демографічних втрат у конфліктах.

Грунтовні демографічні дослідження впливу війни на процеси народжуваності базувалися на емпіричних даних країн, що пережили Першу і Другу світові війни. Науковцями багатьох країн світу було доведено, що скорочення рівня народжуваності під час війни швидко змінювалося короткотривалим компенсаційним зростанням народжуваності, коли конфлікт завершувався. Така ж динаміка процесів народжуваності фіксувалася в Україні у ХХ столітті (Libanova et al., 2008).

Подібні тенденції демографи виявляли у кінці ХХ ст. у постконфліктних країнах Африки та Азії, – Руанді, ДРК, Камбоджі, в яких другий демографічний перехід ще не був завершений. Під час збройного конфлікту спостерігається зниження рівня народжуваності внаслідок незахищеності і

загроз життю, загального зростання насильства, психологічного стресу, невпевненості в особистих доходах, втрати здоров'я (Agadjanian & Prata, 2002; Blanc, 2004; Brunborg et al., 2006). Зростання народжуваності у повоєнний період у країнах, що розвиваються, є проявом раціональної демографічної поведінки: це проявляється в «ефекті страхування», тобто народженні більшої кількості дітей, що у подальшому сприяє відносному економічному благополуччю сімей і кращому забезпеченню батьків у старості (Debarati & D'Aoust, 2011).

Попри обмеженість статистичної бази воєнного періоду для демографічних досліджень, відмінні підходи до статистичної оцінки людських втрат, а отже різні кількісні результати аналізу, автори одностайно наголошують на тому, що війна в Югославії у 1990-х зумовила дещо інші наслідки у демографічній системі, аніж Друга світова (Hammel, 1993; Szymańska, 2022; Kurylo & Aksyonova, 2023).

Вплив воєнних конфліктів на народжуваність у країнах колишньої Югославії досліджено Крімером Б. О. Проаналізувавши повикові коефіцієнти народжуваності, учений довів, що збройні конфлікти фактично сприяли прискоренню трансформації процесів народжуваності, не виступаючи при цьому безпосередніми чинниками зрушень, а динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності у цих країнах у 1990–2012 роках відповідала тогочасним загальноєвропейським тенденціям (Krimmer, 2015).

Застосовуючи історичні аналогії наслідків війни в Югославії О. Малиновська дослідила перспективи перебування за кордоном українців та повернення вимушених мігрантів як важливої складової повоєнного відновлення України (Malynovska, 2023).

Перспектива приєднання до ЄС держав Західних Балкан (Албанії, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії, Боснії і Герцеговини) обумовила необхідність використання нових підходів до вивчення населення потенційних держав-членів. Нові акценти наукових досліджень спрямовані на статистичну оцінку демографічного потенціалу регіону та визначення головних проблем демографічного розвитку, які є наслідками воєн, повоєнної економічної стагнації, внутрішньополітичної нестабільності, міжетнічної напруги (Szymańska, 2022; Demographic developments in the Western Balkans and Turkey, 2021; Multi-dimensional Review of the Western Balkans, 2021).

Методика дослідження. Емпіричною базою дослідження є первинні статистичні матеріали кількості населення, демографічних процесів і структур, міграції населення Європи, у тому числі України, що містяться в електронних базах даних: Data Portal (United Nations); World Population Data Sheet (PRB); Population statistics (Eurostat); Statistical Yearbook: Country Data Sheet (UNHCR); Migration Data Portal; Uppsala Conflict Data Program; Population of Ukraine (State Statistics Service of Ukraine). Часовим рамками дослідження є воєнний і поствоєнний період розвитку країн колишньої Югославії: демографічний

аналіз здійснено по однорічних інтервалах за 1990–2023 роки, а також окремі демографічні індикатори проаналізовано по десятирічних інтервалах за 1950–2020 роки.

Дослідження демографічних тенденцій розвитку постконфліктних суспільств ґрунтується на історичному підході, який дозволив виявити головні чинники, що впливають на демографічні процеси і структурно-демографічні трансформації в окремих країнах колишньої Югославії та висвітлені у працях (Ambroso, 2006; Kosarevych, 2022; Wood, 2001; Multi-dimensional Review of the Western Balkans, 2021). У роботі застосовано порівняльно-географічний метод для визначення місця країн колишньої Югославії і України на демографічній карті Європи. Дослідження базується на використанні статистичних методів: розраховано середні величини і темпи зміни ключових демографічних індикаторів у довоєнний, воєнний та поствоєнний періоди. Окремі індикатори демографічного розвитку країн Європи (сумарний коефіцієнт народжуваності, частка дитячого населення, частка осіб у віці понад 65 років) представлені у формі динамічних картосхем.

Побудова ймовірних сценаріїв поствоєнного розвитку України здійснена із застосуванням методу аналогій. Враховуючи те, що країни колишньої Югославії перед початком війни перебували на завершальному етапі переходу до сучасного типу відтворення населення, можна припустити, що демографічна поведінка населення України в умовах війни матиме суттєву подібність до тієї, яка домінувала у 1990-х в Балканському регіоні. Отже,

сценарії повоєнного демографічного розвитку також можуть мати аналогічні тренди. Водночас, варто наголосити, що геополітична ситуація в країнах колишньої Югославії у 1990-х роках та Україні у 2022 році за багатьма ознаками відрізняється.

Результати дослідження. Дезінтеграційні процеси в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія (СФРЮ) розпочалися у 1991 році і завершилися виникненням шести держав, а також проголошенням державного суверенітету Косово, яку на початку 2024 року офіційно визнала 101 держава світу. Такі зміни на політичній карті супроводжувалися збройними конфліктами на території усіх республік СФРЮ. Війну на Балканах розпочала Югославська народна армія (фактично сербське збройне угруповання), яка мала на меті не допустити суверенного розвитку республік. Тривалість збройних конфліктів в усіх країнах у силу різних чинників була різною.

Найкоротша – десятиденна війна у Словенії 1991 року. Війна у Хорватії тривала упродовж 1991–1995 років, однак повний контроль над усією державною територією було здобуто 1998 року. У Боснії і Герцеговині збройний конфлікт відбувався у 1992–1996 роках. Мирна Дейтонська угода, підписана у грудні 1995 року, не вирішила етнотериторіальних суперечок, а навпаки, закріпила право на існування сепаратистського утворення – Республіки Сербської, яка стала головним фактором внутрішньої нестабільності, визначила подальше існування федерації як неспроможної держави. У Косово, яке у 1990-их перебувало у складі Союзної

Таблиця 1

Демографічні втрати у країнах колишньої Югославії внаслідок збройних конфліктів 1991–2001 років

Країни	Період війни, роки	Кількість, тис. осіб		Частка від кількості довоєнного населення, %	
		загиблі та безвісти зниклі (розподіл за етнічними групами)	біженці з країни і ВПО (максимальні значення)	загиблі та безвісти зниклі (максимальні значення)	біженці з країни і ВПО
Словенія	1991	0,07 (25% – словенці)	0,86	0,0	0,04
Хорватія	1991–1995	1,48–20,0 (75% – хорвати, 25% – серби)	500	0,41	10,3
Боснія і Герцеговина	1992–1996	63,5–102,6 (65% – боснійці, 25% – серби, 8% – хорвати)	2200	2,3	49,0
Косово	1998–1999	2,65–13,5 (80% – албанці, 16% – серби)	1463	0,6	66,9
Північна Македонія	2001	150–250 осіб	-	0,01	-

Республіки Югославії, війна тривала упродовж 1998–1999 років. Її наслідки, зокрема перебування в сусідній Північній Македонії албанських біженців чисельністю приблизно 360 тис. осіб, спровокувало тут у 2001 році збройний конфлікт та подальшу репатріацію усіх мігрантів.

Прямі демографічні втрати унаслідок воєн в колишній Югославії оцінюють у 131,6–141,2 тис. осіб (Laver, 2018), що становить приблизно 0,5–0,6% від довоєнного населення федерації (табл. 1). На момент укладання Дейтонської угоди мігрантами стали понад три мільйони людей (Young, 2001).

Найбільші демографічні втрати зазнала Боснія і Герцеговина – у збройному конфлікті 1992–1996 років згідно Uppsala Conflict Data Program загинуло 63,5 тис. осіб. Інші джерела наводять дані від 97,2 до 102,6 тис. осіб. Borden & Carlan (1996) стверджують про 250 тис. смертей та 2,7 млн біженців і внутрішньо переселених осіб. Боснійці як етнос втратив 3% населення. Біженцями та внутрішньо переміщеними особами під час війни стало майже 50% від постійної кількості населення країни у 1991 році. З них приблизно 700 тис. виїхало до країн ЄС, близько 500 тис. осіб – до сусідніх республік. Зокрема Хорватія надала прихисток біля 400 тис. вихідцям з Боснії і Герцеговини. Унаслідок недосконалості мирної угоди, невирішеності багатьох внутрішньополітичних питань, зокрема відсутності етнічного примирення, багато біженців залишаються за кордоном. Станом на 2020 рік за даними ООН чисельність емігрантів з Боснії і Герцеговини становила 1,7 млн осіб (The Migration Data Portal). Більшість із них

проживають у сусідніх країнах – Хорватії (381,1 тис.), Сербії (342,5), Німеччині (221,7), Австрії (168,8), Словенії (122,2).

Війна у Хорватії мала великі масштаби: тимчасово окупованими було 26% території. Людські втрати досягнули майже 20 тис. убитих та зниклих безвісти, або 0,41% від усього довоєнного населення. Ще 10,3% стали біженцями і ВПО, однак після завершення гострої фази війни 240 тис. хорватів повернулися у свої домівки (Kosarevych, 2022).

У Косово в результаті війни 1998–1999 років загиблими і зниклими безвісти вважають приблизно 13,5 тис. осіб, що становить 0,6% від постійного довоєнного населення. Мігрантами стало майже 67% населення, більшість біженців осіли в сусідніх Албанії та Північній Македонії, а по завершенню збройного конфлікту були репатрійовані з цих країн.

Найкоротшими та найменшими за наслідками були збройні конфлікти у Словенії, де війна у 1991 році забрала життя 70 осіб, у тім числі 18 словенців, а також в Північній Македонії, демографічні втрати якої 2001 року становили за різними оцінками 150–250 осіб.

Постконфліктне суспільство відзначається особливими тенденціями демографічного розвитку: процесами народжуваності і смертності, формуванням вікового складу населення, міграційною поведінкою населення. Передусім вплив збройних конфліктів на демографічний розвиток виявляється у динаміці людності. Депопуляція простежується в усіх країнах колишньої Югославії, які пережили серйозні воєнні конфлікти (рис. 1). Загальна кількість населення в

Таблиця 2

Динаміка головних демографічних показників країн колишньої Югославії та України

Групи країн		Темп зростання (скорочення) населення у 1991–2022 роках, %	Темп зростання (скорочення) сумарного коефіцієнта народжуваності у 1991–2022 роках, %	Приріст (скорочення) частки дитячого населення у 1990–2022 роках, %	Темп зростання частки осіб старше 65 років у 1990–2020 роках, %
1	Словенія	106,5	114,8	-28	195
	Північна Македонія	102,8	63,0	-47	201
	Чорногорія	100,3	83,9	-29	193
2	Сербія	90,7	88,4	-41	199
	Косово	89,5	43,9	...	214
	Хорватія	83,2	93,5	-29	183
3	Боснія і Герцеговина	71,8	74,4	-38	271
	Україна	76,9	69,6	-29	141

країнах колишньої Югославії у 1990–2022 роках зменшилася з 23,994 млн до 21,421 млн осіб, або на 10,7%. Населення Європи за аналогічний період зросло на 3,7%.

За характером зміни людності упродовж 1991–2022 років виділяємо три групи країн колишньої Югославії (табл. 2). Перша група, де відбувалося збільшення населення: це політично стабільна та найбільш економічно розвинена Словенія (темп зростання 114,8%), а також Північна Македонія і Чорногорія, яких повномасштабна війна оминула. Друга група включає Сербію, Хорватію і Косово,

у яких населення зменшилось на 9,3–16,8%. Як реакція на політичні трансформації – позбавлення у 1990 році Косово широкої автономії у складі Сербії і зростання внутрішньополітичної напруги – темп приросту населення Косово скоротився з 2,7% у 1989 році до 1,2% у 1991 році, і навіть до від’ємних значень починаючи з 1992 року. Саме у воєнні 1998–1999 роки темпи скорочення населення Косово були найбільшими, а поствоєнний період характеризується послабленням депопуляційних процесів (Szymańska, 2022). До третьої групи належить Боснія і Герцеговина, людність якої зазнала найбільшого скорочення (на

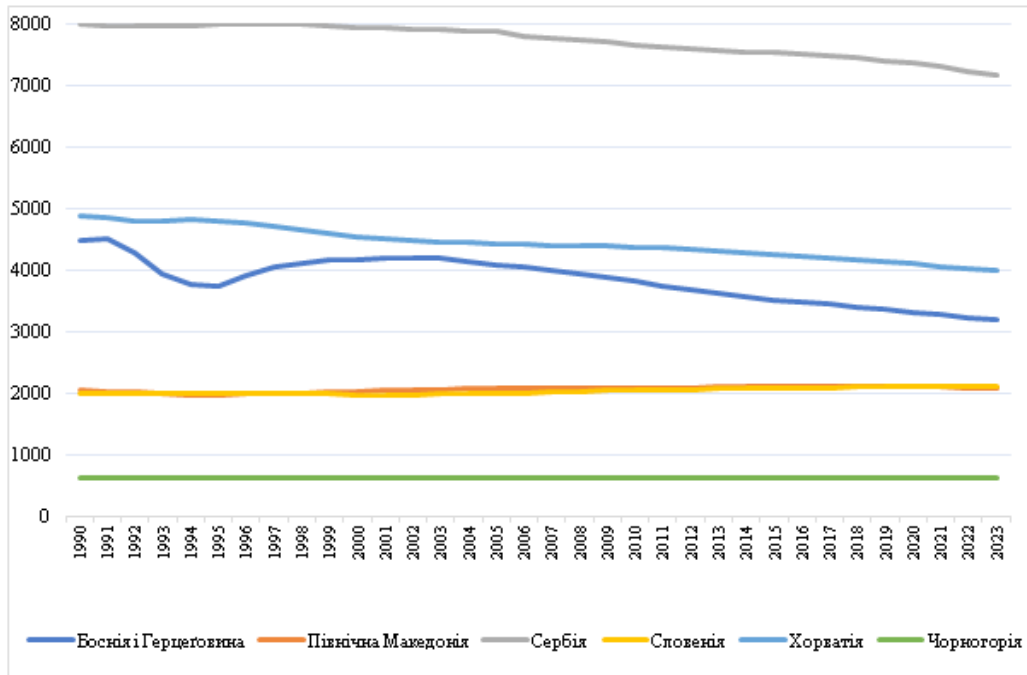

Рис. 1. Чисельність населення у країнах колишньої Югославії, тис. осіб

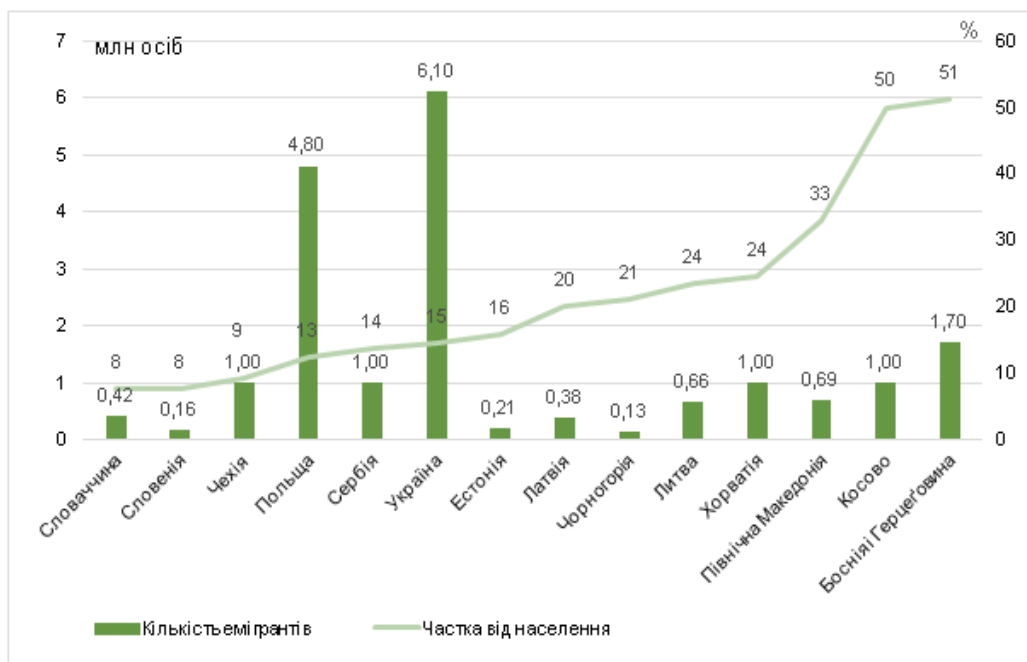

Рис. 2. Кількість емігрантів і їхня частка від наявного населення країн колишньої Югославії та окремих країн Європи, 2020 рік

28,2%). В Україні темп скорочення населення за аналогічний період співмірний з темпами депопуляції в постконфліктних суспільствах і становить 76,9%.

Позитивною складовою формування людності мирних країн Європи з високим рівнем економічного розвитку є міграційний притік, який кількісно перевершує природне скорочення. В усіх постконфліктних югославських країнах, за винятком Словенії, з 1991 року зберігалось від'ємне сальдо міграції водночас зі звуженим характером природного відтворення. Додатне сальдо міграції в окремі воєнні і післявоєнні роки у Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговині було результатом масового переселення етнічних меншин регіону до своїх національних держав. Зокрема, на території Сербії на кінець 1995 року перебувало 560 тис. біженців, у тому числі 297 тис. осіб з Хорватії і 250 тис. з Боснії та Герцеговини. Це була найбільша на той час кількість біженців серед усіх європейських країн. Найсуттєвіших міграційних втрат зазнало Косово у 1998 (відносне сальдо міграції становило -132%) і 1999 роках (-86%). Повоєнні роки також відзначалися відтоком населення, переважно працездатного, репродуктивного віку (у середньому -14% за 2000–2023 роки). У результаті станом на 2020 рік постконфліктні країни колишньої Югославії мали найбільші серед європейських країн діаспори (The Migration Data Portal). Так, поза межами Боснії і Герцеговини проживало 1,7 млн осіб, що становило 51% від наявного населення країни (рис. 2). З Косово емігрувало 50% населення, з Північної Македонії – приблизно третина. Це дуже виснажило демографічний потенціал і у подальшому негативно впливатиме на відтворення населення.

У сучасній Європі домінує трудова міграція, тому цілком очевидно, що міграційні втрати передусім зумовлені проблемами соціально-економічного розвитку окремих держав. Так, за даними Migration Data Portal поза межами України у 2020 році проживало 6,1 млн осіб, або 15% від наявного

населення. Суттєві міграційні втрати властиві також тим державам Центральної Європи, які приєдналися до ЄС, у зв'язку з чим відбувся значний відтік робочої сили, переважно молоді, до найбільш розвинених країн регіону.

У середині ХХ ст. у колишній Югославії за рівнем народжуваності виділялося дві групи країн: з високою народжуваністю – Північна Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія; з народжуваністю, близькою до середнього у ЄС значення – Сербія, Хорватія, Словенія (рис. 3). Країни з максимальним (Північна Македонія) і мінімальним (Словенія) сумарним коефіцієнтом народжуваності відрізнялися в 1,9 рази. У Югославії особливо швидке зниження народжуваності відбулося в 1950-х роках (з 3,5 осіб у 1950 році до 2,5 осіб у 1957 році). Загалом країни першої групи у другій половині ХХ ст. демонстрували вищі темпи переходу до звуженого типу відтворення: лише за 30 років народжуваність наблизилася до рівня тих країн, де демографічний перехід розпочався раніше і тривав довго. У результаті в усіх республіках СФРЮ в кінці 1980-их рівень народжуваності наблизився до середнього в ЄС значення.

Впродовж воєнних 1990-х років у країнах колишньої Югославії простежувалося поступове зниження рівня народжуваності з подальшим незначним зростанням впродовж 2000-их. На думку Б. Крімера, такі тенденції відповідали загальноєвропейському тренду. Збройні конфлікти не спричинили значних демографічних зрушень, а лише сприяли прискоренню трансформації процесів народжуваності. Тому вплив воєнних дій на процеси народжуваності автор уподібнює з ефектом економічної кризи (Krimer, 2015).

Боснія і Герцеговина, яка зазнала найбільших людських втрат, вирізняється особливо помітним зниженням народжуваності упродовж війни. Кількість народжених зменшилась з 67 тис. у 1990 році до 43 тис. у 1996 році, або на 36%. За 1995–2000

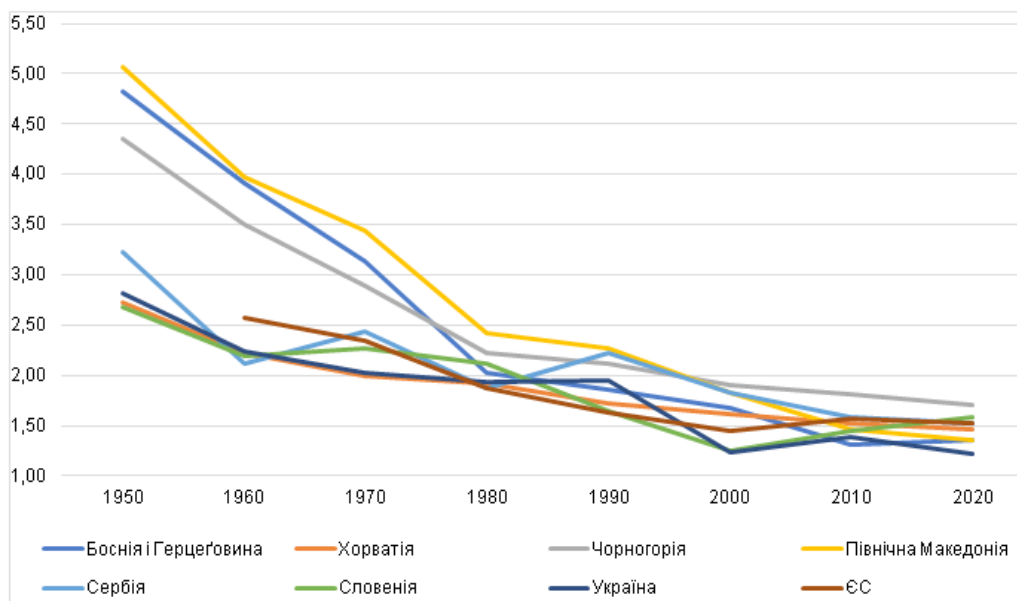

Рис. 3. Сумарний коефіцієнт народжуваності в країнах колишньої Югославії, Україні та ЄС, осіб

роках кількість народжених у Косово скоротилась з 45 до 32 тис., тобто на 29%. У Хорватії за аналогічний період кількість народжених не змінилася, що частково пояснюється тим, що країна дала прихисток приблизно 400 тис. хорватським біженцям з Боснії і Герцеговини, переважно жінкам і дітям.

Зниження народжуваності спостерігалось і в тих країнах Балканського регіону, армії яких брали участь у збройному конфлікті на території сусідніх країн. В Сербії відбулось незначне скорочення – з 97 тис. до 90 тис. осіб, або на 7%. В Албанії реакція на політичні зміни в Югославії та участь албанської армії у війні в Косово також проявилася у кількості народжених – у 2000 році зменшення становило 32% порівняно з 1990 роком.

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності упродовж війни мала свою специфіку у різних країнах (рис. 4). Наприклад, у Боснії і Герцеговині середня кількість народжених дітей однією жінкою зменшилася з 1,79 до 1,65 осіб за 1990–1996 роки. Найсуттєвіше скорочення відбулося в Косово – з 3,65 до 2,28 осіб за 1990–2003 роки. Подібні тренди простежувалися практично в усіх постконфліктних суспільствах (Krimer, 2015). Однак, протилежні тенденції виявлено у Хорватії: сумарний коефіцієнт народжуваності збільшився з 1,63 до 1,80 осіб за 1990–1997 роки за рахунок зростання народжуваності в усіх вікових групах від 20 до 39 років. Водночас, в усіх країнах, де велися бойові дії, рання народжуваність у період війни скоротилася. Krimer (2015) також вказує на зростання позашлюбної народжуваності у воєнний час.

В країнах колишньої Югославії, за винятком Сербії, у перші повоєнні роки не фіксувалось компенсаційного збільшення народжуваності. Воно було нівельоване процесом трансформації повікової народжуваності, що є головною ознакою другого демографічного переходу. Нова модель репродуктивної поведінки, яка властива усім

європейським країнам, відзначається контрольованим «постарінням» материнства. Зростання народжуваності у віковій групі понад 30 років на тлі скорочення рівня народжуваності у молодших вікових групах зумовлено двома чинниками – усвідомленим «відкладанням» народжуваності до встановлення миру і стабільності, а також переоцінкою особистих репродуктивних намірів внаслідок травматичного впливу війни.

Таким чином, якщо напередодні збройних конфліктів Югославія виділялася високим рівнем народжуваності серед європейських країн, то у 2010 році відбулося наближення до середньоєвропейських показників. Натомість лідерами за народжуваністю у Європі стали імміграційні держави – Франція, Велика Британія, Бельгія, країни Північної Європи (рис. 5). До початку 2023 року сумарний коефіцієнт народжуваності в ЄС знизився до 1,5 осіб, а країни колишньої Югославії відзначалися дуже близькими до середньоєвропейського значеннями: Чорногорія – 1,67, Словенія – 1,63, Сербія – 1,53, Косово – 1,51, Хорватія – 1,45, Північна Македонія – 1,38, Боснія і Герцеговина – 1,34.

Трансформації вікового складу населення країн колишньої Югославії виявляються у зниженні частки дитячого населення (до 15 років) та зростанні питомої ваги людей літнього віку (65 і старші). У 1990 році країни Балканського регіону, а також більшість держав Центральної і Південно-Східної Європи виділялися достатньо молодою віковою структурою населення (рис. 6). Передвоєнна частка дитячого населення коливалася у межах від 26% у Північній Македонії до 20% у Хорватії. Висока частка дітей була в Чорногорії – 25%, у Боснії та Герцеговині і Сербії – 24%. Упродовж війни країни колишньої Югославії демонстрували швидке зниження частки дитячого населення і таким чином уже до 2010 року розрив між найбільш «молодими» і «постарілими» країнами у Європі суттєво скоротився.

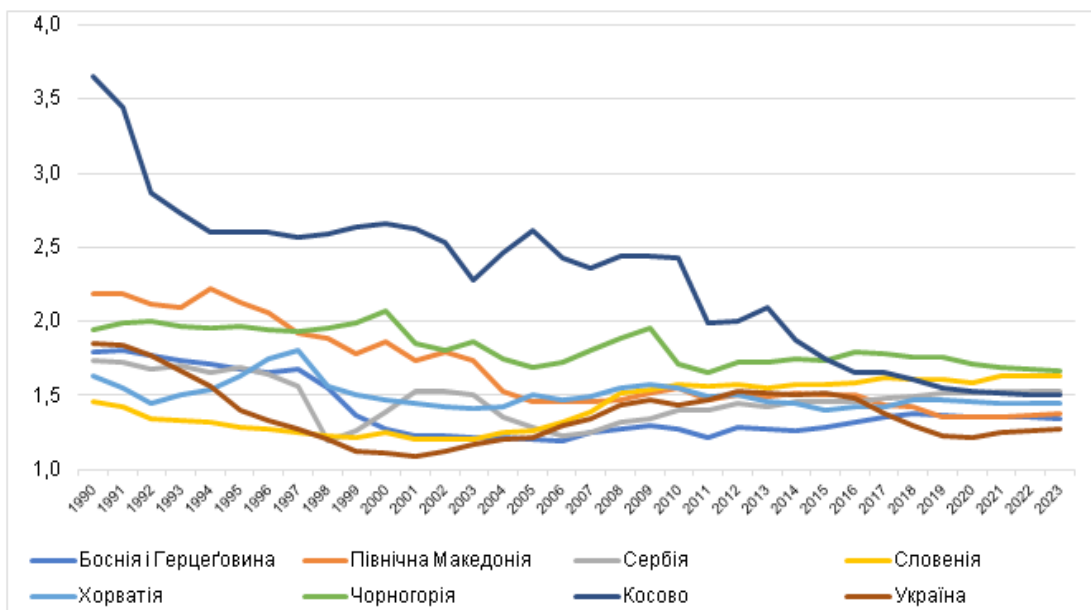

Рис. 4. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в країнах колишньої Югославії у воєнний та поствоєнний період, осіб

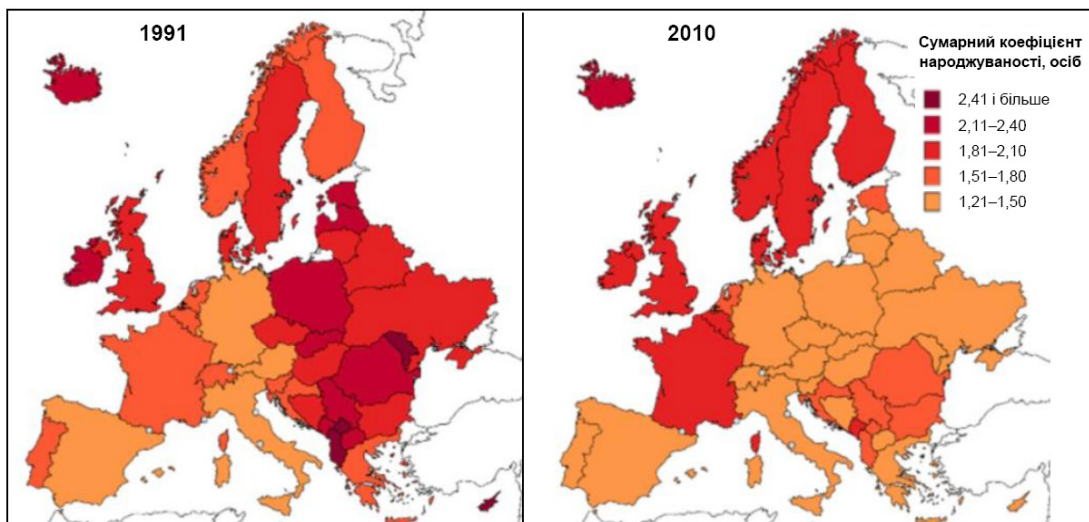

Рис. 5. Сумарний коефіцієнт народжуваності у Європі

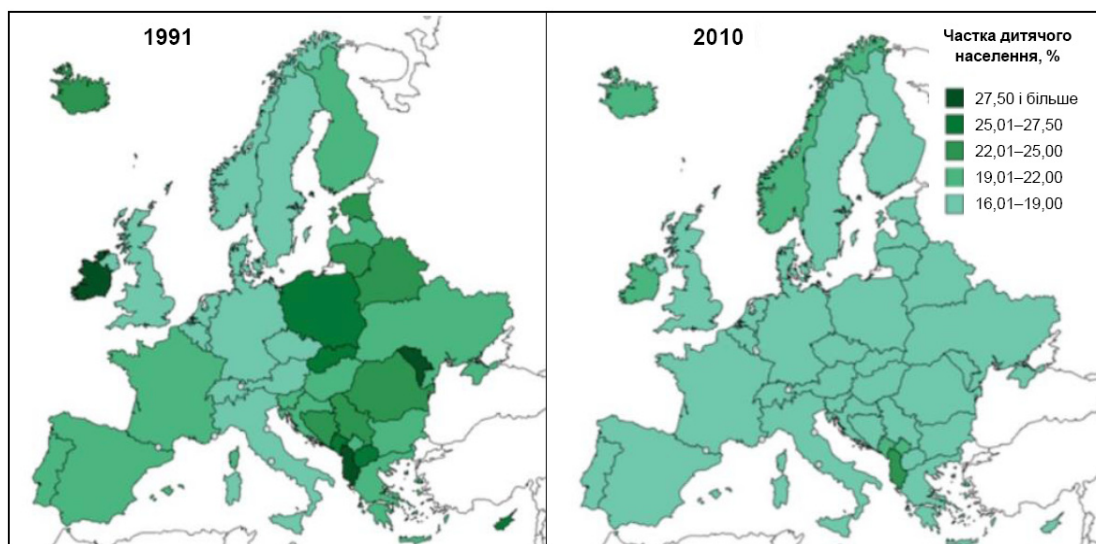

Рис. 6. Частка дитячого населення у віці до 15 років у Європі

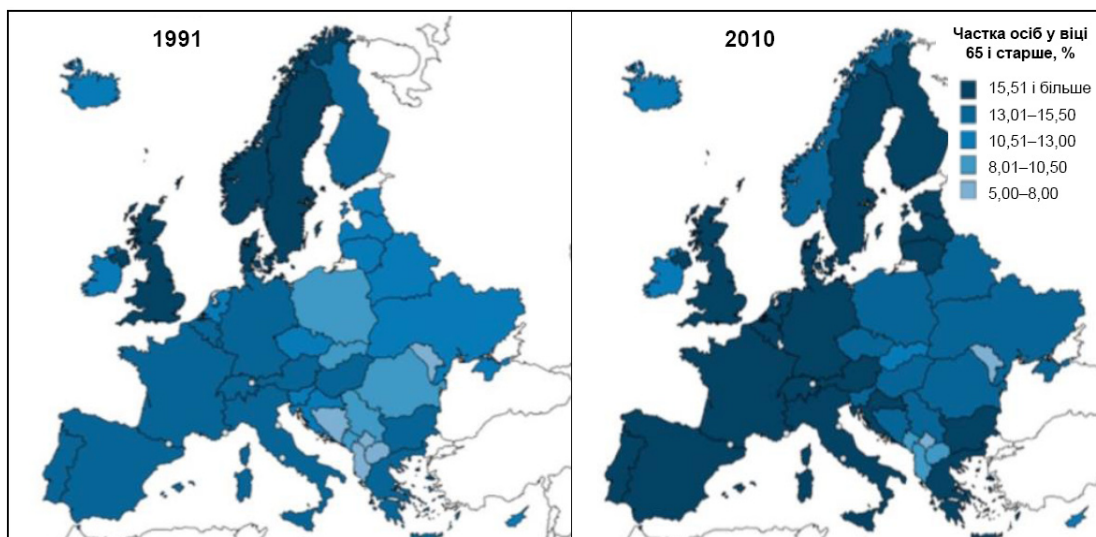

Рис. 7. Рівень демографічного старіння у Європі

За 1990–2022 роки питома вага дітей у віковій структурі найбільше зменшилася у Північній Македонії, Сербії, Боснії та Герцеговині (на 47, 41, 38 відсотків відповідно). У решти державах темпи скорочення були нижчими: у Чорногорії та Хорватії на 29%, в Словенії на 28% (див. табл. 2). За аналогічний період частка дітей у Європі зменшилась на 22% (з 21% до 16%). Варто зазначити, що подібні тенденції структурно-демографічних змін властиві й мирним державам Центральної Європи та Східної Балтії, які у 2000-их стали членами ЄС. Відкриття європейського ринку праці для вихідців з цих країн зумовило значний міграційний відтік до високорозвинених західно- і північноєвропейських держав. Втрата репродуктивного потенціалу спровокувала глибоку демографічну кризу: у Польщі, наприклад, частка дитячого населення упродовж 1990–2023 років скоротилася на 40% і досягла однакового з Україною рівня (15%), хоча в Україні за аналогічний період зменшення становило лише 29%.

Найбільша у Європі частка дітей станом на 2023 рік у Косово – 24%. У Чорногорії – 18%, у решти країнах колишньої Югославії цей показник близький до середньоєвропейського рівня і становить 14–16%. Водночас в Італії, Португалії і Мальті питома вага дитячого населення найменша у Європі – всього 13%.

Європа відзначається дуже високим рівнем демографічного старіння – 19% людей старше 65 років у 2023 році. Словенія, Хорватія та Сербія мають трохи вищий від середнього у Європі показник демографічного старіння, інші країни колишньої Югославії відзначаються дещо меншою часткою літніх людей, однак ці диспропорції невеликі. Виняток становить лише Косово, тут рівень старіння 9%, що співмірно з багатьма країнами, які розвиваються. У 1990 році Югославія мала більш сприятливу вікову структуру, порівняно з іншими європейськими країнами. У час війни та повоєнний період темпи старіння були вищими від середньоєвропейських. Результатом демографічного розвитку постконфліктних країн колишньої Югославії є високий рівень демографічного старіння як результат великих міграційних втрат молодих когорт і швидкого зниження кількості народжених (рис. 7).

Аналіз демографічного розвитку постконфліктних суспільств є важливим для формування уявлення про ймовірні тенденції демографічних процесів в Україні у повоєнний період.

Демографічна ситуація в Україні перед початком повномасштабного вторгнення росії у 2022 році відзначалася кризовими параметрами. Станом на 1 січня 2022 року в Україні проживало 40,9 млн осіб. Темпи депопуляції були одними з найвищих у Європі: за 1990–2022 роки людність скоротилася на понад 23%. Зменшення кількості населення обумовлено зниженням народжуваності та міграційним відтоком. Рівень народжуваності скоротився на більш як 30%. У результаті частка людей літнього віку збільшилася на 41%. Інтенсивність демографічних процесів в

Україні за останні 30 років загалом синхронна з середньоєвропейськими тенденціями. Однак, саме великі міграційні втрати за рахунок інтенсивної трудової еміграції сприяли швидкому зменшенню кількості населення. Так, за даними Migration Data Portal, чисельність українських емігрантів у світі (це особи, які народилися в Україні і понад три місяці легально перебувають в іншій країні) у 2010 році налічувала 5,4 млн осіб. У 2020 році – 6,1 млн осіб, серед яких 3,3 млн проживали в росії, 370 тис. в США, 356 тис. в Казахстані, 290 тис. в Німеччині, 273 тис. в Польщі.

Від початку повномасштабної війни, за даними World Population Data Sheet (2023) населення України скоротилося на 4,3 млн осіб і становило на кінець 2023 року 36,7 млн осіб. Чисельність вимушених мігрантів за кордоном збільшилась до 6,3 млн осіб. Географія еміграції зазнала суттєвих змін: 4,3 млн осіб отримали тимчасовий захист у країнах ЄС (Population statistics. Eurostat). Значна кількість осіла в інших країнах світу, однак більшість (5,9 млн осіб) проживають у Європі і Туреччині (UNHCR).

Війна негативно вплинула на кількість народжених: якщо у 2021 році в Україні народилося 272 тис. дітей, то у 2023 році – 193 тис., тобто на 29% менше. Тенденція зниження кількості народжених в Україні триває з 2012 року, коли було зафіксовано найбільшу у XXI столітті чисельність живонароджених – 520,7 тис. осіб (Population of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine). Сучасне зниження народжуваності – це не лише результат суттєвих міграційних втрат жінок фертильного віку, але й структурно-демографічних факторів, адже приблизно з 2013 року в активний репродуктивний період вступило менш чисельне покоління народжених після 1993 року, коли у державі розпочалася фаза гострої демографічної кризи. Водночас, позитивним явищем є зростання сумарного коефіцієнту народжуваності з 1,1 особи у 2021 році до 1,3 осіб у 2023 році (World Population Data Sheet, 2023).

Загальний коефіцієнт смертності в Україні збільшився з 15‰ у 2021 році до 21‰ у 2023 році (World Population Data Sheet, 2023). Зростання смертності населення у період війни зумовлене безпосереднім впливом збройної агресії і великими людськими втратами, а також помітними трансформаціями вікового складу населення, що проявляються у зменшенні частки дитячого населення та зростанні рівня демографічного старіння.

Сценарії поствоєнного демографічного розвитку України обумовлені виключно ймовірними міграційними тенденціями, які визначаються зовнішніми і внутрішніми чинниками.

Оптимістичний сценарій передбачає масове повернення українських вимушених мігрантів з-за кордону. При цьому зовнішніми факторами рееміграції будуть: швидке завершення війни перемогою України і досягнення миру; припинення дії Директиви ЄС про тимчасовий захист українських мігрантів і ухвалення в країнах-реципієнтах рішення щодо репатріації мігрантів; міжнародна підтримка повернення та реінтеграції мігрантів; міжнародна

гуманітарна і фінансова допомога Україні для відновлення інфраструктури; притік іноземних інвестицій в економіку України і створення нових робочих місць в регіонах інтенсивної відбудови; виплата росією репарації. Внутрішні фактори, які сприятимуть поверненню біженців, це: державні гарантії відбудови житла, пропозиції тимчасового соціального житла; соціальні гарантії вразливим категоріям населення; розширення доступу до вищої освіти на основі бюджетного фінансування; економічні реформи та успішна регіональна політика.

Песимістичний сценарій означає часткове повернення мігрантів в Україну у зв'язку з обмеженими можливостями зовнішніх партнерів, держав та міжнародних інституцій, забезпечити надання підтримки у відбудові зруйнованої інфраструктури та житла; появою правових механізмів легалізації українських мігрантів в країнах-реципієнтах після припинення дії Директиви ЄС про тимчасовий захист українських мігрантів.

Навіть у випадку реалізації оптимістичного сценарію Україна у повоєнний період може стикнутися з демографічними ризиками, такими як нова трудова та освітня еміграція молоді і подальша втрата репродуктивного потенціалу в умовах слабого попиту на робочу силу; швидкі темпи скорочення дитячого населення; швидкі темпи демографічного старіння; зростання економічного навантаження працездатного населення і зниження якості життя населення.

Висновки. Порівняльний географічний аналіз демографічних тенденцій постконфліктних суспільств, а також окремих європейських країн і України показує, що вплив війни на рівень народжуваності у тих країнах, де завершився другий демографічний перехід, можна порівняти з дією економічної кризи, або іншими потужними суспільними явищами, як, наприклад, відкриття ринку праці Європейського Союзу для громадян країн Центральної, Південно-Східної Європи та Східної Балтії. В країнах колишньої Югославії не було виявлено вираженого компенсаційного зростання народжуваності у

повоєнний період. Подібні тенденції також з великою ймовірністю будуть відбуватися в Україні по завершенню війни, тому нова демографічна політика має бути орієнтована передусім на третю дитину і наступних дітей у сім'ї. Досвід країн колишньої Югославії доводить, що війна негативно впливає на кількість народжених та подальші демографічні тенденції через міграційні втрати репродуктивного потенціалу. Тенденції демографічного старіння в країнах колишньої Югославії у довгостроковому інтервалі синхронні з середньоевропейськими трендами, однак за воєнний період темпи старіння були дещо вищі.

В Україні необхідно розробити політику ре-еміграції українських біженців і трудових мігрантів. Підґрунтям її ефективності має бути достовірна статистична база про розселення українців у світі та їхній соціально-економічний стан. Тому глобальний перепис українців – це першочерговий крок, до якого варто уже починати готуватися технологічно і концептуально. Механізми повернення обов'язково мають включати пропозицію місця праці, житла, широкий спектр освітніх і медичних гарантій. Необхідно налагоджувати комунікацію з тими мігрантами, які залишаються за кордоном. Можливо, доцільним буде створення в українському уряді Міністерства у справах діаспори.

В Україні необхідно розробити нову імміграційно-інвестиційну політику з акцентом на українців третьої і четвертої хвиль еміграції та їхніх нащадків (часто громадян інших країн) задля залучення в економіку їхнього інвестиційного та соціального капіталу, а також досвіду економічної діяльності в ринкових демократичних умовах. Це допоможе сформувати в Україні стабільний середній клас, який стане основою подальшого економічного розвитку.

Головною метою демографічної і соціальної політики в Україні у поствоєнний період мають бути не кількісні демографічні орієнтири, а висока якість життя населення та внутрішня згуртованість української нації.

Список використаних джерел / References:

- Agadjanian, V., & Prata, N. (2002). War, Peace, and Fertility in Angola. *Demography*, 39 (2), 215-231. DOI: 10.1353/dem.2002.0013.
- Ambroso, G. (2006). *The Balkans at a crossroads: Progress and challenges in finding durable solutions for refugees and displaced persons from the wars in the former Yugoslavia*. Research Paper No. 133. / The UN Refugee Agency. URL: <https://www.unhcr.org/media/balkans-crossroads-progress-and-challenges-finding-durable-solutions-refugees-and-displaced>
- Blanc, A. (2004). The role of conflict in the rapid fertility decline in Eritrea and prospects for the future. *Studies in Family Planning*, 35(4), 236-245. URL: <https://www.unhcr.org/media/balkans-crossroads-progress-and-challenges-finding-durable-solutions-refugees-and-displaced>
- Borden, A. & Caplan, R. (1996). Armaments, disarmament and international security. The former Yugoslavia: the war and the peace process. *SIPRI Yearbook: 1996*. 203-251. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI%20Yearbook%201996.pdf>
- Brunborg, H., Tabeau, E., & Urdal, H. (2006). The demography of armed conflict. *Journal of Peace Research*, 45(2), 301-308. DOI: 10.1177/00223433080450020804.
- Bye-Bye, Balkans: A Region in Critical Demographic Decline*. Institute for Human Sciences. URL: <https://www.iwm.at/blog/bye-bye-balkans-a-region-in-critical-demographic-decline>

- Critical Demographic Decline in Countries of the former Yugoslavia*. Sarajevo times: website. URL: <https://sarajevotimes.com/critical-demographic-decline-in-countries-of-the-former-yugoslavia/>
- Data Portal. United Nations: website. URL: <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/19/locations/70/start/1990/end/2030/table/pivotbylocation>
- Debarati, G.-S., D'Aoust, O. (2011). Demographic and health consequences of civil conflict. In *World Development Report background papers – 2011*. Washington, DC: World Bank. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2010/10/14266127/demographic-health-consequences-civil-conflict>
- Demographic developments in the Western Balkans and Turkey. Factsheets: 2021 edition*. Publication Office of the European Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c0cc3fd-da15-11eb-895a-01aa75ed71a1/language-en>
- Hammel, E. A. (1993). Demography and the origins of the Yugoslav Civil War. *Anthropology Today*, 9(1), 4-9. DOI: 10.2307/2783334.
- Kosarevych, S. (2022) *Post-war reconstruction of Bosnia and Herzegovina*. [In Ukrainian]. [Косаревич С. Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини]. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>
- Kosarevych, S. (2022) *Post-war reconstruction of Croatia*. [In Ukrainian]. [Косаревич С. Післявоєнна відбудова Хорватії]. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-croatia>
- Krimer, B. (2015). The impact on fertility of military conflicts in recent decades in Europe. *Demography and Social Economy*, 1(23), 126-136. [In Ukrainian]. [Крімер Б. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи. Демографія та соціальна економіка. 2015. Вип. 1 (23). С. 126–136].
- Kurylo, I., & Aksyonova, S. (2023). The impact of objective and subjective factors on fertility in times of uncertainty. *Demography and Social Economy*, 2(52), 21-39. DOI: 10.15407/dse2023.02.021. [In Ukrainian]. [Курило І., Аксьонова С. Вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на народжуваність у періоди невизначеності. Демографія та соціальна економіка. 2023, Вип. 2 (52), С. 21–39].
- Laver, O. (2018). *Wars and population of the world countries in the XX-XXI centuries (1900–2016). Statistical study*. Uzhhorod: RIK-U. [Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX–XXI століттях (1900–2016 рр.). Статистичне дослідження. Ужгород: РІК-У, 2018].
- Libanova, L. M., Aksionova, S. Yu., Bialkovska, V. G. (2008). *Population of Ukraine. Birth rate in Ukraine in the context of social transformation processes*. Kyiv: ADEF-Ukraine. [in Ukrainian]. [Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів / Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.Г. Бялковська та ін. Київ: АДЕФ-Україна, 2008].
- Malynovska, O. (2023). How temporary is temporary protection: the example of forced migrants from the former Yugoslavia. *Demography and Social Economy*, 51(1), 53-72. DOI: 10.15407/dse2023.01.053. [In Ukrainian]. [Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. Демографія та соціальна економіка. 2023. Вип. 1 (51). С. 53–72].
- Migration Data Portal: website. URL: <https://www.migrationdataportal.org/>
- Multi-dimensional Review of the Western Balkans. (2021). https://www.oecd-ilibrary.org/development/multi-dimensional-review-of-the-western-balkans_4d5cbc2a-en
- Population statistics. Eurostat: website. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/ks-bp-04-001>
- Population of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine: website. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
- Szymańska, A. (2022). Demographic changes in the countries of the Western Balkans – A comparative analysis with the European Union. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 25(3), 161-182. DOI: 10.18778/1508-2008.25.26.
- UNHCR: website. URL: <https://www.unhcr.org/>
- Uppsala Conflict Data Program. Department of Peace and Conflict Research: website. URL: <https://ucdp.uu.se/>
- Wood, W. (2001). Geographic aspects of genocide: A comparison of Bosnia and Rwanda. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(1), 57-75. DOI: 10.1111/1475-5661.00006.
- World Population Data Sheet. (2023). URL: <https://2023-wpds.prb.org/>
- Young, K. (2001). UNHCR and ICRC in the former Yugoslavia: Bosnia-Herzegovina. *IRRC September*, 83(843), 781–805. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/781_806_young.pdf